

13. Карасик С. Тереля Йосип Михайлович // Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Т. 1. Україна. – Ч.2. – Харків : Права людини, 2006. – С. 771-774.
14. Пагира В. Свідок правди і любові. – Мукачево : Карпатська вежа, 2009. – 28 с.
15. Архів УСБУ в Закарпатській області.– Спр.№6040 (Тереля Й.). – в 5-ти томах. – Т.1. – 205 арк.
16. Архів УСБУ в Закарпатській області.– Спр №6040 (Тереля Й.). – в 5-ти томах. – Т.4. – 222 арк.
17. Пашенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – 616 с.
18. Каганов Ю. Опозиційний рух в Україні і Польщі в контексті суспільно-політичних трансформацій (70-80-ті рр. ХХ ст.): компаративний аналіз // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2006. – Вип.ХХ. – С. 283-294.
19. Архів УСБУ в Закарпатській області.– Спр. №5771 (Бақдуалієва Р.). – 329 арк.
20. Бублик Т. Участь греко-католицького мирянства у русі за легалізацію УГКЦ: на прикладі діяльності комітету захисту УКЦ (середина 1980-х – початок 1990-х рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXII. – С. 302-309.
21. Криваві тіні Кремлю. Літературна творчість репресованих / упорядники Довганич О., Федака Д. – Ужгород : «Закарпаття», 2006. – 664 с.
22. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989) // Ковчег: Збірник статей з церковної історії. – Ч.1. – Львів, 1993. – С. 123-153.
23. Архів УСБУ в Закарпатській області. – Спр.№6040 (Тереля Й.). – в 5-ти томах. – Т.2. – 222 арк.
24. Зігларов В. «З метою підризу советської влади» // Карпатський край. – 1993. – №9-11. – С. 26-29.
25. Каганов Ю. Православний та католицький виміри антикомуністичного руху в Україні і Центрально-Східній Європі (др. пол. 80-х рр. ХХст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – Вип.ХХХ. – С. 195-206.
26. Архів УСБУ в Закарпатській області . – Спр.№6040 (Тереля Й.). – в 5-ти томах. – Т.5. – 189 арк.

Гордийчук С. О. Диссидентская деятельность Иосифа Терели в 1960-1980-х годах (по материалам уголовных дел КГБ)

Статья посвящена борьбе Иосифа Терели, уроженца Закарпаття за свободу вероисповедания и освобождение осужденных советским правительством за веру в 1960-1980-х годах. Он жертва карательной психиатрии, автор и распространитель самиздата. За свои антисоветские выступления двадцать три года своей жизни провел в советских тюрьмах, концлагерях, психиатрических больницах и в ссылке. И наконец был депортирован за пределы Советского Союза как один из ревностных диссидентов Закарпаття в 1987 г. Данная работа базируется на основе архивных материалов Управления Службы безопасности Украины в Закарпатской области.

Ключевые слова: Иосиф Тереля, диссидент, репрессии, депортация, концлагерь, преследования, движение сопротивления.

Gordiychuk S. O. Political views and anti-totalitarian activities Joseph Tereli in the 1960-1980 (Based on criminal matters KGB)

The work is dedicated to the fight of Tereli Joseph, born in Transcarpathia for freedom of religion and the release of prisoners by the Soviet government for their beliefs in 1960-1980's. He is the victim of punitive psychiatry, the author and distributor of samizdat. For his anti-Soviet statements he spent twenty-three years of his life in Soviet prisons, concentration camps, psychiatric hospitals and in exile. And finally he was deported outside the Soviet Union as one of the zealous dissidents of Transcarpathia. This paper is based on archival materials of the Security Service of Ukraine in the Carpathian region

Keywords: dissident, Joseph Terelya, dissenters, totalitarianism, the Greek Catholic Church, Psychiatric Hospital.

УДК 94(477.74)“198/199”:316.482

В. В. Михайлов

ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ НЕФОРМАЛЬНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ТА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ НА ОДЕЩИНІ НАПРИКІНЦІ 80-х – НА ПОЧАТКУ 90-х рр. ХХ ст.

У статті на основі матеріалів Державного архіву Одеської області та періодичних видань Одеси досліджується суспільно-політична ситуація в Південній Україні другої половини 80-х – початку 90-х років ХХ століття. Розкрито протидію комуністичної партії процесу становлення та функціонування «неформальних» організацій Одеської області. Визначено внесок неформальних об'єднань Одещини у розбудову української державності в другій половині 80-х - початку 90-х років ХХ століття.

Ключові слова: неформальні організації, опозиційний рух, Комуністична партія України, Одеська область.

Доба перебудови в СРСР поклала початок глибоким суспільно-політичним трансформаціям. На хвилі демократизації та гласності з др. пол. 80-х рр. ХХ ст. виникають неформальні товариства, діяльність яких стимулювала національно-демократичне пробудження в Україні. Кожна з організацій діяла в окремому суспільно-політичному векторі, але всіх об'єднувала антикомуністична спрямованість.

Процес формування і консолідації опозиційних структур відбувався по всій Україні, проте відзначався певними регіональними особливостями, що формувалися під впливом економічних, історичних і соціокультурних чинників.

Проблема зародження та діяльності неурядових громадсько-політичних організацій, досить добре висвітлена в працях вітчизняних істориків О. Бойка [1], О. Гараня [2], Г. Гончарука [3], О. Горбачової [4], К. Левчука [5], Русначенка [6] та інших. Науковий доробок зазначених досліджень полягає в аналізі напрямів діяльності «неформалів» на загальнодержавному рівні. Проте функціонування регіональних неурядових товариств досліджено фрагментарно. Серед ґрунтовних праць вказаного напрямку однією з перших стала монографія Ф. Турченка, присвячена опозиційному руху в Запорізькій області [7]. Цінним історіографічним доробком є дисертаційна робота О. Шипотілової [8], в якій досліджено історію Миколаївського Крайового Осередку Народного Руху України (НРУ). Останнім часом почали з'являтися перші публікації присвячені Одеській області. В наукових статтях О. Козаченко [9,10] та О. Звездуна [11] простежується історія виникнення окремих самодіяльних об'єднань і Крайового осередку НРУ на Одещині.

Джерельною базою наукової статті виступають документи Державного архіву Одеської області (ДАОО) та матеріали регіональної преси Одещини.

Метою даного дослідження є висвітлення діяльності опозиційних неформальних організацій у протистоянні з Комуністичною партією України на Одещині напр. 80-х – поч. 90-х років ХХ ст.

Враховуючи невирішені раніше частини загальної проблеми, завдання публікації полягають у визначенні форм і методів тиску комуністичної партії на діяльність неурядових товариств та у з'ясуванні наслідків протистояння влади і опозиції в Одеській області.

Зачинателем неформального руху на Одещині слід вважати «Демократичний союз сприяння перебудові» (ДССП), перейменованій пізніше у «Народний союз сприяння перебудові» (НССП). Організація виникла у травні 1988 року та складалася з 11 осіб під керівництвом В.І. Земельмана, майстра об'єднання «Ремпобуттехніка». Згідно з розробленою програмою, «союз» сприяв відновленню реальної влади Рад, реалізації конституційних прав громадян, недопущенню спотворення на місцях політики КПРС, встановленню гласності в діяльності КДБ та Збройних Сил. На зборах учасники ДССП висловлювали судження про те, що «перебудова в країні гальмується працівниками радянських, партійних і адміністративних органів» [12, с.173-174].

Активісти ДССП миттєво потрапили у поле зору П'ятого Управління КДБ УРСР. Зокрема, було встановлено, що один з членів об'єднання – В.Г. Павловський, виходив на контакт з лідерами «Демократичного союзу» в Москві [13, с.140]. Невдовзі неформальне об'єднання розколося. Одна з відокремлених груп (4-5 осіб) отримала назву «Опозиційна партія – Демократичний союз» [14, арк.14-15]. Провідники організації Павловський та Старостін виступали за консолідацію антирадянських та демократичних елементів, поділяли ідею Московського «Демократичного союзу» по створенню в країні опозиційних КПРС структур. Активно займалися пропагандисткою діяльністю, розповсюджували листівки з критикою партії та її засновника; шукали шляхи консолідації з опозиційними організаціями інших республік та міст [15, арк.65].

В листопаді 1988 р. в Одесі виникає філіал Української Гельсінської спілки (УГС) на чолі з В.Барладяну [16, арк.64]. Кінцевою метою організації був вихід України зі складу СРСР. Згідно із задумом В.Барладяну, члени УГС мали зайняти керівні посади в партійних і радянських органах влади, щоб «без крові будувати незалежну українську державу». Діячі об'єднання проводили агітацію в студентському, молодіжному середовищі та в українських національно-культурних товариствах [17, арк.15].

Активісти УГС брали участь у зборах самодіяльних формувань культурологічного характеру, де критикували перебування у цих товариствах партійних робітників; виступали проти указів Верховної Ради СРСР про проведення мітингів та демонстрацій; агітували за внесення змін до Кримінального кодексу про відповідальність за державні злочини; збирали підписи на підтримку НРУ за перебудову. В. Барладяну мав налагоджені зв'язки з співробітниками радіостанції «Свобода», яким надавав інформацію про суспільно-політичну ситуацію в Одесі [18, арк.64-65].

Під впливом виникнення Товариства української мови ім. Т. Шевченка в ряді областей України, представники інтелігенції вирішили створити таке ж товариство в Одесі. Установчі збори відбулися 15 жовтня 1988 р. в міській бібліотеці № 10 на Пересипу за присутності понад 40 чоловік. Організатором товариства була завідувача бібліотекою № 10 Н. Білінська [19, с.49].

Товариство об'єднало вчителів, літераторів, журналістів, працівників науки і культури, різних за віком та національністю і вже наприкінці 1988 р. нараховувало близько ста чоловік. Метою організації було відродження рідної мови, культури, звичаїв, відчуття національної гідності тощо. Відповідно широким було і поле діяльності товариства: від проведення свят, тематичних вечорів та концертів до урочистого святкування пам'ятних літературно-мистецьких подій минулого [20, с.1].

Існування українських культурно-просвітницьких товариств в Одесі викликало стурбованість компартійної влади. Незважаючи на перебудову, почався тиск, погрози по телефону активним діячам ТУМу. Звичайно, поширився страх і серед рядових членів товариства. Виникли суперечки, яким шляхом йти далі, яку роботу проводити: чи тільки культурологічну чи й не цуратися політичної; чи брати участь в мітингах, пікетуваннях тощо. На цьому ґрунті виникли чвари особистого характеру. Під час засідання членів товариства у листопаді 1988 р., ряд чоловіків звинуватили Н. Білінську у відсутності українського патріотизму, внаслідок чого в організації стався розкол: з неї вийшли Н. Білінська та Ф. Нарійчук разом із своїми прибічниками. Решта членів Товариства української мови «Південна громада» обрала головою В. Грошка. Так виникли дві організації ТУМу в Одесі.

Місцева влада відмовила в наданні товариству приміщення, тому збори часто проводили під відкритим небом. Тим не менш робота продовжувалась: проводились вечори, конференції, виступи творчих гуртків тощо. Н. Білінська організувала фольклорний колектив, який виступав в дні українських народних свят. Незабаром Ф. Нарійчук заснував товариство «Лелека», яке восени 1990 р. на Першій крайовій конференції було зареєстровано як одеську крайову організацію ТУМ ім. Т.Г. Шевченка [21, с.50].

Серед перших масових культурно-просвітницьких заходів організованих «тумівцями» стало святкування 175-річного ювілею від дня народження Т.Г. Шевченка. Для вшанування пам'яті Кобзаря ТУМ пропонував проводити усі культурологічні заходи в парку і на проспекті ім. Т.Г. Шевченка виключно українською мовою [22, с.4]. Активісти товариства брали участь у зустрічах з місцевими поетами, в конференціях, екскурсіях, тематичних вечорах, конкурсах на кращий малюнок за творами Кобзаря та ін. [23, арк.96-97].

Протидія з боку влади особливо посилювалася з початком збору підписів за утвердження української мови як державної. Члени товариства збирали підписи на вулицях, в бібліотеках, школах. Вчитель української мови та літератури СШ № 39 М. Перегінчук був першим, хто підтримав цю акцію. Коли він відвідав СШ № 52, 90 та інші, вчителі, яких знав, практично не відмовлялись від збору підписів. Однак, директори шкіл, негайно донесли в партійні органи і райвно, що, мовляв, М. Перегінчук проводить антирадянську роботу. Директори наказали вчителям не пускати М. Перегінчука на поріг школи, а до завідувачої Жовтневого райвно Танкеєвої звернулись з проханням розібратись з М. Перегінчуком. Через деякий час він був викликаний до райвно. Проте, завідувача проявила терпимість і коректність, заявивши, що хотіла б познайомитись зі статутом і роботою ТУМу. Дані газетних матеріалів, повідомлень про різні громадські об'єднання в Україні, в тому числі і ТУМ, переконали чиновницю у хибності заяв донощиків. Завідувача райвно піддала критиці директорів шкіл за безпідставність звинувачень на адресу М. Перегінчука [24, с.51].

Доволі продуктивною для ТУМ «Південна громада» стала перша половина 1990 р. Товариством за сприяння львівських самодіяльних колективів, були організовані виступи народних театрів – вертепів. В березні проведено обласну вчительську конференцію з питань запровадження «Закону про мови» в УРСР та про державність української мови; організовано виставки українського образотворчого мистецтва професійних художників. Активісти «Південної громади» доклали чимало зусиль для вшанування пам'яті Кобзаря. Традиційними стали лекції-дискусії на чолі з науковцями одеських вузів з питань української мови, культури та історії. «Громадівці» стали одними з ініціаторів благодійних виступів в Одесі і районах області представників Київського інституту фольклору і етнографії АН УРСР, кошти від яких стали першим внеском для спорудження в Одесі майбутнього пам'ятника Чорноморському козацькому війську [25, арк.80-83].

На початку 1991 р. організацію очолив викладач кафедри історії України ОДУ ім. І. І. Мечникова В. Чумаченко. Після довгих поневірянь, настійливих прохань «тумівців» весною того ж року Голова міської ради Одеси В. Симоненко особисто з'явився на вулиці Пастера, 15, зірвав печатку на замку і ТУМ після двох років безпритульності, вселилось в невелику кімнату. Це була невелика, але перемога.

«Південна громада» продовжувала діяльність по відродженню української мови, національних традицій та культури. Серед перспективних напрямів роботи організації найважливішими стали питання відродження музею «Степова Україна», перекладення назв вулиць Одеси українською мовою, створення українського кіно-культурного центру, збільшення кількості україномовних шкіл та дитсадків, співпраця з іншими організаціями наукового та національно-культурного спрямування тощо [26, с.2; 27, с.4].

Національно-культурне відродження та розбудова української державності не можливі без повернення історичної пам'яті народу. В цього напрямі діяло Одеське історико-просвітницьке товариство «Меморіал», установча конференція якого відбулася 10 червня 1989 року [28, с.3]. На зборах прийнято статут та затверджено програму діяльності організації. Товариство ставило за мету відновлення історичної правди, увічнення пам'яті жертв репресій, повну ліквідацію проявів тоталітаризму в усіх сферах громадського життя, аналіз міфів суспільної свідомості, рух до демократії, утвердження гуманістичних принципів і загальнолюдських цінностей, формування громадянського суспільства та правової держави. Вихідним політичним принципом Одеського «Меморіалу» проголошувався примат моральних норм перед політичними інтересами [29, с.2].

На звітно-виборчій конференції «Меморіалу», що відбулася у вересні 1990 р., при обговоренні програми, стався розкол. Частина делегатів під керівництвом В.Д. Цимбалюка залишила засідання. Так в Одесі почало діяти два товариства «Меморіал» [30, с.2]. Офіційно добровільне товариство «Меморіал» прийняло статус міського після реєстрації Одеською міськрадою народних депутатів. Прихильники В.Д. Цимбалюка стали Одеським відділенням Всеукраїнського республіканського історико-просвітницького товариства «Меморіал» ім. В.Стуса. Різниця між двома організаціями полягала у характері діяльності та кінцевій меті. Якщо міське товариство залишилось на засадах правозахисної та просвітницької діяльності, то Одеське республіканське відділення «Меморіалу», перебуваючи на одній ідейній платформі з НРУ, ставило перед собою політичні завдання [31, с.2].

В продовж свого існування товариства проводили активну роботу. Постійно велись пошуки місць поховань жертв репресій. Зокрема, на Другому християнському цвинтарі м. Одеси виявлено 70 людських залишків, з характерними ознаками розстрілу – кульовими отворами в черепі [32, с.1]. Спільно з Товариством єврейської культури було відкрито пам'ятний знак на місці розстрілу 25 тисяч єврейської населення Одеси фашистами часів Другої світової війни [33, с.3].

При товаристві «Меморіал» організовано об'єднання «Остарбайтер», яке надавало допомогу жертвам фашистської окупації. Відділення займалося пошуком необхідної інформації, архівних документів, оформленням запитів для отримання матеріальної компенсації особами, що були вивезені на примусові роботи до Німеччини [34, с.3].

При міській бібліотеці № 25 створено базову бібліотеку Одеського «Меморіалу». Розроблено повний каталог тематичних публікацій «Меморіалу» з питань сталінських репресій, тоталітаризму, ідеологічних міфів, правозахисного руху тощо [35, с.3].

Масштабним проектом товариства став «Тиждень совісті», присвячений 70-й річниці від дня народження академіка А. Сахарова. Акція проходила в травні 1991р. і передбачала широку культурно-просвітницьку та благодійну програму. Перший блок програми складався з тематичних виставок. Мешканцям Одеси були запропоновані матеріали про репресії в радянській державі. Унікальною була виставка «Самвидав» – творів всіх видів і жанрів, заборонених свого часу. В експозиції «Конфіскована колекція» представлені роботи одеських художників-авангардистів 60-70-х рр. XX ст.. Працівники історико-краєзнавчого музею підготували експозицію із залишків музею «Степова Україна», репресованого в 30-ті роки. Музей морського флоту надав документальні матеріали про репресії в ЧМП. Кінематографічний блок програми складався з ретроспективи А. Тарковського, С. Параджанова, В. Абдрашитова. Показані кінострічки Т. Абуладзе, К. Муратової, Е. Шенгелая. Літературна частина заходу передбачала творчі зустрічі з «неофіційними» поетами Одеси [36, с.2].

Активна діяльність Одеського «Меморіалу» по відновленню історичної правди зіграла велику роль у процесі реабілітації жертв радянських репресій. Так, згідно з наказом Президії Верховної Ради СРСР щодо осіб незаконно засуджених в 30-х – поч. 50-х рр. XX ст., по Одеській області в період з липня 1988 р. по 1 липня 1991р. реабілітовано 8906 осіб [37, арк.46].

Отже, завдяки активній громадсько-політичній діяльності, неформальні об'єднання перетворилися на впливову політичну силу на Одещині, яка вперше посягнула на партійний монополізм у громадському житті регіону.

В умовах офіційного впровадження в СРСР «гласності» та «демократизації», партійні органи області не бажали втрачати контроль над суспільно-політичною ситуацією в регіоні. Від моменту появи неурядових організацій компартійні структури почали використовувати різноманітні засоби впливу для спрямування їхньої активності у заданому векторі. Обком партії спираючись на підконтрольні йому структури, розгорнув цілеспрямовану ідеологічну кампанію по дискредитації неформальних об'єднань та їх лідерів.

Так на початку липня 1989 року відділом пропаганди та агітації Одеського обкому КПУ були розроблені спеціальні рекомендації «Про посилення партійного впливу на діяльність самодіяльних громадських організацій у світлі сучасних вимог» [38, арк.14-17]. Рекомендації були видані у вигляді брошури для працівників парторганів, зміст якої складався з пропозицій по встановленню контролю над неформальними об'єднаннями. В поле зору ідеологічної комісії потрапили місцеві філії УГС, «Меморіалу», НССП, «Демократичний союз – опозиційна партія». Тактика протидії демократичному рухові ставала більш гнучкою. Компартійні ідеологи застерігали від грубого і агресивної шельмування опозиційних товариств. Натомість пропонували проводити спільні круглі столи, мітинги, під час яких «аргументовано критикувати діяльність неформалів». Рекомендували вести пропагандистську діяльність серед населення, виступаючи з критикою націоналізму і демагогії. Редакторам підконтрольних офіційних газет ставили за мету «систематично публікувати матеріали, що розкривають позиції КПРС з перебудови і паразитуючих на цьому екстремістських елементів».

Готуючись до виборів депутатів до Верховної Ради УРСР та до місцевих Рад відділ пропаганди та агітації чітко вказував партійним комітетам: «Вести безкомпромісну боротьбу з лідерами неформальних об'єднань екстремістського та націоналістичного спрямування, показувати їхнє справжнє обличчя, мету та інтереси, незацікавленість особисто брати участь у вирішенні завдань оновлення суспільства...» [39, арк.24].

Засоби впливу не обмежувалися критикою на сторінках періодичних видань. Для контролю і так би мовити координації діяльності неурядових об'єднань, до їх складу за дорученням Одеського обкому, вводилися партійні працівники [40, арк.89, 103-104]. Очевидно, їх завдання полягало у відверненні уваги неурядових організацій від вирішення ключових проблем українського суспільства на шляху до національного відродження. Присутність партійних «агентів впливу» в середовищі неформалів вносила певний організаційний та ідейний розкол в самодіяльних товариствах.

В березні 1989 р. Одеський обком виконуючи постанову ЦК КПРС та ЦК КПУ «Про заходи з протидії спробам антисоціалістичних елементів утворювати опозиційні КПРС політичні структури» пропонував вживати додаткові заходи у боротьбі з неформальними товариствами [41, арк.55-60]. У постанові обкому зазначалося, що у протистоянні з неформалами необхідно використовувати не тільки ідеологічних працівників партійних організацій, але й правоохоронні органи. Окремо вказувалося на необхідності контролю за копіювальною технікою в установах всіх видів, яку неформали могли використати для виготовлення власних агітаційних матеріалів.

У цей же час неабияку активність проявляють в Одесі антиукраїнські сили, які розпочали створення своїх організацій і рухів. Восени 1990 р. з ініціативи проф. ОДУ О.В. Сурілова утворено «Демократический союз Новороссии и Бессарабии», який ставив за мету розчленування України на федеральні землі. Організація випустила два номери газети «Новороссийский телеграф», в яких відверто стала на позиції великодержавного шовінізму. Зокрема, в другому номері було опубліковано проект «Програми демократичного союзу Новоросії». В преамбулі програми було заявлено, що новороси – це етнос, який складається з переселенців. Мета демократичного блоку – «щоб Новоросія стала демократичним, сувереним утворенням, покликаним захищати права новоросів... Всі громадяни Новоросії одночасно є громадянами Української Федеративної Республіки. ...Мови нацменшинств, разом з українською та

російською мовами, є державними в межах національних територій» [42]. Однак, під ударами критики української громадськості Одеси ця організація припинила своє існування, не доставши підтримки одеситів.

Викладачі Інституту інженерів морського флоту виступили ініціаторами утворення громадсько-політичного руху «Одеса». В газеті «Вымпел» в листопаді 1990 р. у відозві оргкомітету «Щоб жити по-людські», захисники Радянського Союзу вдалися до залякування громадянською війною та привидом націоналізму і сепаратизму: «...на арену політичної боротьби вийшли відверто націоналістичні, екстремістські сили, які в своєму прагненні до влади готові розвалити Радянський Союз і штовхнути країну в жахи громадянської війни... Ми за підписання Союзного договору між суверенними республіками» [43].

В травні 1991 року в Одесі зареєстровані Дворянські збори. Організація діяла з метою відродження духовних традицій і сприяла спілкуванню людей, що «цінують шляхетність, честь та високі моральні принципи» [44, с.3]. Проте справжні «моральні принципи» членів новоутвореного об'єднання стали зрозумілими під час серпневого заколоту. Так, 21 серпня 1991 р. активіст Дворянських зборів О. Костецький звернувся до редакції «Вечерней Одессы» і виявив бажання засвідчити повагу путчистам на сторінках газети [45, с.3].

Таким чином, українським національно-демократичним товариствам Одеси довелось протистояти відразу двом політичним силам: партійним органам та шовіністично налаштованим проросійським організаціям.

Найбільше занепокоєння у партійного керівництва викликала перспектива консолідації демократичних сил у Народний Рух України за перебудову. Розпочалася масштабна кампанія по шельмуванню програми та діяльності Руху на сторінках офіційних провладних видань Одеської області [46, с.2]. Під гостру критику потрапляли лідери рішуче налаштованих демократичних товариств, що наважилися кинути виклик компартійному монополізму. Неформали обвинувачувались у деструктивній діяльності, демагогії та екстремізмі. Автори критичних статей, для посилення емоціонального ефекту при формуванні необхідної прокомуністичної суспільної думки, нерідко займалися перекручуванням реальних фактів. Стандартними міфами виступали заяви про «незрозумілість ідей», «повну відсутність підтримки серед населення» та «порушення правових норм і моральних принципів» під час проведення масових заходів [47, с.2; 48, с.2].

Пасивний супротив офіційній радянській пропаганді намагалися придушити у зародку. Одеський обком обурювався: «Не зрозумілу позицію висікування зайняли й редактори обласних газет «Чорноморська комуна» та «Знамя коммунизма» товариші Білоус А.Г. та Мазур Ю.М. Незважаючи на роз'яснення та орієнтування, вони протягом двох тижнів ухилялись під різними приводами від публікації відгуків робітників, колгоспників, представників інтелігенції на спроби створити «НРУ», демонстрації неприйнятності цього «руху»... Секретаріат обкому партії попередив їх про недопустимість такої поведінки» [49, арк.48].

Традиційна критика програми Руху в засобах масової інформації не дала необхідного результату. Тоді влада задіяла аварійний варіант. Провладні сили створили «маріонетковий» оргкомітет, який 25 серпня 1989 р. провів «альтернативну» установчу конференцію Одеської крайової організації НРУ. Збори відбувалися в Одесі у Палаці самодіяльної творчості ім. Лесі Українки. Все проходило як на партійних засіданнях: виступали тільки ті, кого хотів слухати оргкомітет, жодного виступу не було на українській мові. На конференції обрали делегатів на установчий з'їзд НРУ в Києві, серед яких опинився секретар обкому партії з ідеологічної роботи Р.Боделан. Остаточно провокаційно-підризна суть «альтернативної» конференції в Одесі стала відомою після того як її делегати привезли на з'їзд задалегідь надруковані антирухівські листівки [50, с.37-39].

Демократичні сили області, не зважаючи на організаційні труднощі, не полишили ідею проведення власної установчої конференції Руху. Оскільки місцева одеська влада не погодилася надати необхідне приміщення, оргкомітет звернувся за допомогою до сусідньої республіки Молдови. 26 серпня 1989 р. в Кишиневі у республіканському Будинку кіно 120 делегатів від самодіяльних формувань Одеси провели демократичну установчу конференцію НРУ. Делегати установчої конференції обрали Координаційну раду з 40 членів і 7 співголів: Є. Акимовича, В. Крижанівського, Л. Курчикова, В. Рожка, А. Уймова, В. Цимбалюка, Ю. Чорного [51, с.134-135].

Репортаж кореспондента «Вечерней Одессы» Л.Бурчо, яка відвідала обидві конференції, дає змогу порівняти події в Кишиневі та Одесі. «Кишинівці», за її твердженням, були демократичними, діловими та вигідно відрізнялися своєю етичністю та повагою до опонентів [52, с.73]. Що до Одеської конференції, то як передбачила її делегат і кореспондент газети «Чорноморська комуна» В. Радченко-Субич, вона дала Одесі мертвонароджене дитя [53].

В умовах інформаційної блокади з боку комуністичної влади Рух мав донести до населення свої справжні ідеї та наміри, сформував позитивний імідж. ОКО НРУ на засіданні 17 червня 1990 року прийняла заяву, що містила два основних положення [54, с.2]:

До складу ОКО Руху входять представники різних національностей.

Головна мета НРУ – досягнення повного суверенітету України, національно-культурне відродження, розбудова правової держави та громадянського суспільства.

ОКО НРУ спільно з іншими товариствами національно-демократичного спрямування, проводив культурно-масові заходи та мітинги. З нагоди святкування 500-річчя українського козацтва, активісти ТУМу та НРУ виступили організаторами національно-культурного дійства. На початку серпня 1990 р. волонтери мали пройти місцями козацької слави. Учасники мали при собі національний одяг, герби, символіку. На місці урочистостей були проведені мітинги, літургії, відкриття пам'ятних знаків, освячення хреста на Пагорбі пам'яті, клятва вірності козацтву, запалення свічок і великого багаття [55, с.4].

В міжнародний день солідарності журналістів у 1990 р. в Одесі відбувся мітинг під гаслом «Захистимо демократію і гласність». Організатори заходу «Південна громада», Одеський «Меморіал» та ОКО НРУ виступали проти посягань на гласність і свободу друку. Лунали обвинувачення на адресу КПРС. Мітинг тривав близько двох годин і завершився ходом частини його учасників під синьо-жовтими та червоно-чорними прапорами [56, с.8].

Незважаючи на прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року, подальшій боротьбі за повну незалежність загрожувало підписання нового союзного договору, основою якого стала ідея удосконалення радянської федерації. НРУ розглядав новий союзний договір як продовження тоталітарного режиму. З цього приводу у вересні 1990 р. крайовим осередком Руху в Одесі був проведений мітинг. Головними вимогами були: ліквідація союзного договору, припинення змінення демографічної ситуації на півдні України, перетворення Одеси і Одещини на вільну економічну зону України та проведення нових демократичних виборів на багатопартійній основі [57, с.122].

На Другій конференції ОКО НРУ, що відбулася 23 серпня 1990 р. гострою критикою було завдано ідеї федеративного устрою країни, яка передбачалася союзним договором. Демократично налаштовані одесити підтримували ідею виходу України зі складу СРСР [58, с.2].

Для боротьби з непоступливими лідерами демократичного руху, влада застосовувала засоби адміністративного впливу. Співголова Одеського «Меморіалу» та НРУ, В.Д. Цимбалюка було звільнено з посади доцента кафедри філософії Одеського інституту зв'язку в серпні 1990 р. Керівництво навчального закладу пояснювало таке рішення скороченням ставок по інституту. Проте, не відомо, чому звільнено було саме В.Д. Цимбалюка, що як мінімум не поступався колегам ані науковим ступенем, ані стажем викладацької роботи [59, с.3].

Політичне протистояння загострювалося з кожним днем. Противники Руху у якості засобу впливу вдавалися до залякування своїх опонентів. На адресу активістів НРУ надходили листи з анонімними погрозами. Про одну з таких «анонімок» стало відомо з вересневого випуску газети «Знамя комунізму» [60, с.3]. На адресу активіста осередку Руху з с. Фрунзівка Я. Домішного лунали недвозначні погрози, на зразок: «смерть Бендерам», «тобі тут не место», «пасіку і машину спалим» тощо. Очевидно, в такий спосіб невідомі намагалися залякати місцевих «рухівців» і примусити їх капітулювати.

Політичне протистояння демократичних організацій та компартії відбувалося не тільки в Одесі, а й в інших містах області. В січні 1990 р. в Білгород-Дністровську за участю міськкому партії та неурядових організацій відбувся мітинг під гаслом: «Правовій державі – демократичні вибори!» В акції приймало участь близько 1,5 тисячі чоловік. Мітинг проводився з метою ознайомлення мешканців міста з передвиборчими програмами кандидатів в народні депутати республіки. Активісти самодіяльних товариств підготували виставку матеріалів самвидавської літератури, що пропагували ідеї Руху. Агітаційні плакати містили антипартійні написи: «До батьків міста. Ваш особистий внесок в перебудову? У відставку й тільки у відставку!», «Гинуть пам'ятки культури – міськком партії до відповіді!» тощо. Неформали самостійно розпочали мітинг, пролунали перші виступи, під час яких підняли жовто-блакитний прапор та символіку Руху. Проте, як виявилось партійні чиновники були готові до такого перебігу подій. За декілька днів до мітингу міськком партії провів спеціальну нараду, на якій розглянув «контрзаходи» на випадок «непередбачених дій з боку неформалів». Під час паралельного виступу першого секретаря міськкому партії М.П. Філоненка, мітинг демократичних товариств був заглушений технічним підсиленням трансляції. Неформали були змушені влитися в компартійний мітинг, в якому вони майже не мали можливості виступати і перетворилися на звичайних слухачів [61, арк.1-4].

На суспільно-політичну ситуацію в Одеській області впливали події, що відбувалися в союзних республіках. У зв'язку з трагічними подіями 13 січня 1991 р. в Литві, Одеський Рух провів акцію поминання загиблих. Почавшись як мовчазне стояння із запаленими свічками вздовж вулиці Дерибасівської, це дійство перетворилося за ініціативою Руху в несанкціонований мітинг. Відбулося чергове шельмування КПРС, Президента і Радянської армії. Лунали гасла про притягнення компартії до суду за політику геноциду, розв'язану в республіках та про необхідність очистити органи влади від комуністів [62, арк.12-13].

Таким чином, неформальні організації завдяки своїй активній громадсько-політичній діяльності, зуміли привернути увагу населення до найважливіших проблем регіону: нехтування прав української мови і культури, порушення громадянських прав і свобод людини, занедбання національної історії. Активна громадська робота неформалів: проведення мітингів, пікетів, культурницьких заходів, відкривала очі населенню на реальний стан речей в державі та стимулювала національне відродження. Відмінність програмних положень кожного товариства, не завадила консолідації в єдиний антикомуністичний рух. Партійний апарат чинив активний супротив демократичним об'єднанням, застосовував повний арсенал ідейно-політичних та організаційно-партійних заходів впливу. Незважаючи на протидію владних структур в особі КПУ та КДБ, неурядові організації Одещини стали реальною політичною силою в регіоні та підготували фундамент для розбудови української державності.

Джерела та література

1. Бойко О.Д. Україна 1985-1991: основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Бойко. – К. : ІПЕНД, 2000. – 322 с.
2. Гарань О.В. Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України / О. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 196 с.
3. Гончарук Г. Народний Рух України: Історія / Г. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 1997. – 378 с.
4. Горбачова О.С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. : процес становлення та розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О.С. Горбачова. – К., 2008. – 14 с.
5. Левчук К.І. Створення та діяльність громадських організацій в умовах трансформацій українського суспільства (1985 – 1996 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук / К.І. Левчук. – Київ, 2010. – 32 с.

6. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні середини 50-х – початку 1990-х років / А. Русначенко. – К. : Вид-во О. Теліги, 1998. – 720 с.
7. Турченко Ф.Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій) / Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – 368 с.
8. Шипотілова О.П. Громадсько-політична діяльність Народного Руху України на Миколаївщині (1989-1996 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О.П. Шипотілова. – Одеса, 2012. – 20 с.
9. Козаченко О.М. Ідейні попередники Народного Руху України на Одещині / О. Козаченко // Інтелігенція і влада. – 2011. – № 22. – С. 101-108.
10. Козаченко О.М. Боротьба Одеської Крайової Організації Народного Руху України проти підписання нового союзного договору у 1990-1991 роках / О. Козаченко // Інтелігенція і влада. – 2012. – № 24. – С. 120-127.
11. Звездун О.М. До питання про створення Одеської обласної організації НРУ за перебудову / О. Звездун // Інтелігенція і влада. – 2010. – № 20. – С. 130-137.
12. Довідка П'ятого Управління КДБ УРСР про самодіяльні угруповання ворожого спрямування станом на 6 вересня 1988 р. // Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. : Документи і матеріали / [гол. ред. колегії В.А. Смолій]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 626 с.
13. Довідка КДБ УРСР секретареві ЦК КПУ Ю.Н. Єльченку щодо неформальних громадських об'єднань, які діють на території від 22 липня 1988 р. // Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. : Документи і матеріали / [гол. ред. колегії В.А. Смолій]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 626 с.
14. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. П-11. – Оп.151. – Спр.52.
15. ДАОО. – Ф.П-11. – Оп.152. – Спр.35.
16. ДАОО. – Ф.П-11. – Оп.152. – Спр.35.
17. ДАОО. – Ф.П-11. – Оп.151. – Спр.52.
18. ДАОО. – Ф.П-11. – Оп.152. – Спр.35.
19. Ярещенко О.Т. Одеська «Просвіта»: історія, сучасність: історико-популярний нарис / Я. Ярещенко. – Одеса : Маяк, 1998. – 112 с.
20. Одеса: товариство мови // Культура і життя. – 1989. – 8 січня.
21. Ярещенко О.Т. Одеська «Просвіта»: історія, сучасність: історико-популярний нарис / Я. Ярещенко. – Одеса: Маяк, 1998. – 112 с.
22. Пора зробити перші кроки // Чорноморська комуна. – 1989. – 17 лютого.
23. ДАОО. – Ф.П-11. – Оп.152. – Спр.35.
24. Ярещенко О.Т. Одеська «Просвіта»: історія, сучасність: історико-популярний нарис / Я. Ярещенко. – Одеса : Маяк, 1998. – 112 с.
25. ДАОО. – Ф.П-11. – Оп.152. – Спр.68.
26. Кракалія Р. Дружно – вперед / Р. Кракалія // Чорноморська комуна. – 1991. – 10 липня.
27. Чумаченко В. Існування в Україні такого товариства – аномалія / В. Чумаченко // Чорноморська комуна. – 1991. – 16 листопада.
28. Кобринская С. «Меморіал»: вчера и сегодня / С. Кобринская // Знамя коммунизма. – 1990. – 3 октября.
29. «Меморіал» готується до конференції // Чорноморська комуна. – 1991. – 29 жовтня.
30. Сирота В.О. Чи розколовся Одеський «Меморіал» / В.О. Сирота // Чорноморська комуна. – 1990. – 5 жовтня.
31. Уточним названня // Вечерня Одесса. – 1992. – 28 мая.
32. Григоренко Л. Между молотом и наковальней / Л. Григоренко // Вечерня Одесса. – 1991. – 24 августа.
33. Окс В. Ничто не забыто / В. Окс // Вечерня Одесса. – 1990. – 4 апреля.
34. Иванова Р. Определение позиции / Р. Иванова // Вечерня Одесса. – 1991. – 9 февраля.
35. Воробей В. «Меморіал» приходит в библиотеку / В. Воробей // Вечерня Одесса. – 1991. – 22 января.
36. Неделя совести // Вечерня Одесса. – 1991. – 11 мая.
37. ДАОО. – Ф.П-11. – Оп.153. – Спр.26.
38. ДАОО. – Ф.П-11. – Оп.151. – Спр.54.
39. ДАОО. – Ф.П-11. – Оп.151. – Спр.54.
40. ДАОО. – Ф.П-11. – Оп.152. – Спр.35.
41. ДАОО. – Ф.П-11. – Оп.152. – Спр.35.
42. Новороссийский телеграф. – 1990. – №2. – жовтень.
43. Чтобы жить по-человечески // Вымпел. – 1990. – 20 ноября.
44. Зарегистрировано Дворянское собрание // Вечерня Одесса. – 1991. – 21 мая.
45. Ильницкая О. Эффект матрешки / О. Ильницкая // Вечерня Одесса. – 1991. – 25 сентября.
46. Михайлова В. В предбаннике истории / В. Михайлова // Знамя коммунизма. – 1990. – 29 сентября.
47. Серов І. «Наша влада має бути страшною» / І. Серов // Чорноморська комуна. – 1991. – 17 січня.
48. Павлов А. На переломе: митинги «Демократического блока» / А. Павлов // Знамя коммунизма. – 1990. – 24 февраля.
49. ДАОО. – Ф.П-11. – Оп.151. – Спр.51.
50. Гончарук Г. Народний Рух України: Історія / Г. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 1997. – 378 с.
51. Звездун О.М. До питання про створення Одеської обласної організації НРУ за перебудову / О. Звездун // Інтелігенція і влада. – 2010. – №20. – С. 130-137.
52. Козаченко О.М. Одеська крайова організація НРУ на сторінках періодичних видань кін. 1980-х – 1990-х років / О. Козаченко // Інтелігенція і влада. – 2011. – №23. – С. 71-76.
53. Радченко-Субич В. А що ж далі? // Чорноморська комуна. – 1989. – 2 вересня.
54. Что такое Рух? // Знамя коммунизма. – 1990. – 10 июля.
55. Кличе свято козацької слави // Чорноморська комуна. – 1990. – 21 липня.
56. Григоренко Л. «Защитим демократию и гласность!» // Вечерня Одесса. – 1990. – 10 сентября.
57. Козаченко О.М. Боротьба Одеської Крайової Організації Народного Руху України проти підписання нового союзного договору у 1990-1991 роках / О. Козаченко // Інтелігенція і влада. – 2012. – № 24. – С. 120-127.
58. Михайлова В. В предбаннике истории // Знамя коммунизма. – 1990. – 29 сентября.
59. Уволен...за убеждения? // Знамя коммунизма. – 1990. – 6 сентября.
60. Уволен...за убеждения? // Знамя коммунизма. – 1990. – 6 сентября.
61. ДАОО. – Ф.П-11. – Оп.152. – Спр.68.
62. ДАОО. – Ф.П-11. – Оп.153. – Спр.34.

Михайлов В. В. Политическое противостояние неформальных общественных объединений и Коммунистической партии в Одесской области в конце 80-х – начале 90-х годов XX в.

В статье на основе материалов Государственного архива Одесской области и периодических изданий Одессы, исследуется общественно-политическая ситуация в Южной Украине во вт. пол. 80-х – нач. 90-х гг. XX ст.. Раскрыто противодействие коммунистической партии процессу становления и деятельности неформальных организаций Одесской области. Определен вклад неформальных объединений Одесского региона в формирование украинской государственности во вт. пол. 80-х – нач. 90-х гг. XX ст..

Ключевые слова: неформальные организации, оппозиционное движение, Коммунистическая партия Украины, Одесская область.

Mihaylov V. V. Political opposition of informal associations and the Communist Party of the Odessa region in the late 80's – early 90-ies of XX century.

In this article the socio-political situation in southern Ukraine in the second half of the 80's - early 90-ies of XX century are researched on the basis of the State Archives of the Odessa region and Odessa's periodical press. The opposition of Communist Party of the process of the formation and functioning of "informal" organizations in Odessa region is revealed. Also was defined the contribution of Odessa informal associations in the development of Ukrainian statehood in the second half of the 80's – early 90-ies of XX century.

Keywords: informal organizations, oppositional movement, the Communist Party of Ukraine, Odessa region.

УДК 94:342.536:316.4.051.(477)"1938/1990"

О. В. Ночовний

ДИНАМІКА ЗМІН КІЛЬКОСТІ ПОСТІЙНИХ КОМІСІЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

У статті проаналізовано передумови та процес змін кількості постійних комісій Верховної Ради Української РСР упродовж одинадцяти скликань (1938-1990). Автор акцентує увагу на тенденції збільшення депутатських комісій парламенту УРСР у досліджуваній період. Доведено, що при створенні постійних комісій враховувалися компетенція і обсяг роботи Верховної Ради, структура економіки та система керівництва народним господарством і соціально-культурним будівництвом, досвід роботи комісій попередніх скликань.

Ключові слова: постійні комісії, Верховна Рада УРСР, конституція, депутати, сесія, скликання.

Історія виникнення постійних комісій Верховної Ради УРСР веде свій початок з часу створення нового для радянської державної системи законодавчого органу, підтвердженого Конституцією УРСР 1937 р. У розділі третьому, присвяченому найвищим органам державної влади Української РСР, Верховна Рада визначалася найвищим органом державної та єдиним органом законодавчої влади УРСР. До структури даної державної інституції, відповідно до тексту Конституції 1937 р., входили: Президія Верховної Ради, яка у своїй діяльності була підзвітна Верховній Раді (Ст. 29); мандатна комісія, яка перевіряла повноваження депутатів Верховної Ради (Ст. 32); бюджетна комісія, яка доповідала Верховній Раді свій висновок по державному бюджету УРСР (Ст. 99). Окрім того, Верховна Рада за необхідністю могла призначати слідчі та ревізійні комісії з «усяких» питань. У таких випадках усі установи та службові особи зобов'язані виконувати вимоги цих комісій і подавати їм необхідні матеріали та документи (Ст. 33).

Жодної згадки про «постійні» комісії передвоєнна або так звана «сталінська» Конституція не містила. Про те, що вже згадані депутатські комісії були не тимчасовими ми можемо свідчити з огляду на їхню постійну діяльність упродовж усього існування Верховної Ради перших скликань.

Інтерес до питання становлення і діяльності постійних комісій серед радянських науковців виник ще наприкінці 1950-х років, коли С. Новіков [1] дослідив історію створення та діяльності постійних комісій Верховної Ради СРСР. Пізніше даною проблематикою займалися І. Доленко [2], Л. Кривенко [3], О. Кутафін [4] та О. Махненко [5].

Сучасна історична наука лише поверхово охопила розкриття сутності постійно діючих депутатських комісій Верховної Ради Української РСР, акцентуючи увагу переважно на дослідженні традицій українського національного парламентаризму та ролі радянських органів державної влади в ньому. Серед дослідників вказаного напрямку слід відмітити В. Гончаренка [6], В. Даниленка [7], В. Єрмолаєва [8], Г. Кривчика [9], В. Тимцуника [10] та Ю. Шемшученка [11].

Метою даного дослідження є визначення динаміки змін кількості постійних комісій Верховної Ради Української РСР упродовж одинадцяти скликань (1938-1990 рр.).

До структури Верховної Ради УРСР, відповідно до Основного Закону, входили три постійні комісії – мандатна, бюджетна та законодавчих передбачень. З 1 лютого 1944 р., після того як союзним республікам було надано повноваження в галузі зовнішньої політики, Верховна Рада УРСР другого скликання (1947 – 1951 рр.) на першій сесії утворила ще Комісію в закордонних справах [2, с. 4].